

İbn Haldun Çalışmaları Dergisi, 6 (1) 2021, 71–93
DOI: 10.36657/ihcd.2021.78

İslam’da Psikoloji Tarihi*

History of Psychology in İslam

 Mustafa Atak

Erciyes Üniversitesi, Türkiye
mustafaatak@erciyes.edu.tr

Geliş Tarihi: 03 Kasım 2019

Kabul Tarihi: 28 Kasım 2019

Yayın Tarihi: 28 Ocak 2021

Öz: Psikoloji bilimi 1700’lü yılların ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmış ve dini alanda meydana gelen boşluğu doldurma gibi bir işleve sahip olmuştur. Modern psikolojinin çıkış noktasını ilk günah öğretisi ve batının insana karamsar bakış açısı oluşturmuş bu yüzden de insan muammasını anlama noktasında sorunlar yaşanmıştır. İnsanı doğru çözümleyememe beraberinde yanlış reçetelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak transpersonel psikoloji ve sonrasında pozitif psikoloji yaklaşımının ortaya çıkmasıyla birlikte manevi alana yönelmenin önemli olduğu anlaşılmıştır. Bu süreçten sonra Taoizm ve Hinduizm merkezli kadim manevi geleneklerin psikolojik terapi ve iyi oluşta kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Ancak İslam maneviyatı ile ilgili çalışmalar psikoloji sahasında uzun yıllar yapılmamıştır. Bu noktada Malik Badri’nin ve Rajhid Skinner’in İslami Psikoloji kapsamındaki çalışmaları, Robert Frager’in sūfî terapi ile ilgili teorik ve pratik çalışmaları, Mustafa Merter’in nefis psikolojisi kapsamında yaptığı teorik ve pratik çalışmalar ve rüya analizi çalışmaları ile Erciyes Üniversitesi öncülüğünde 2014 yılında başlatılan Maneviyat Psikolojisi sempozyumları önem arzeden çalışmalardır.

İslam dünyasında psikoloji ile ilgili çalışmaların tarihine baktığımızda El Kindi ile başlayan süreçte, ilk Müslüman psikiyatrist olarak görülen Belhî’nin kaygı ve depresyon terapisi ile ilgili çalışmaları, İbni Sina ve Farabi’nin çocuk ve ergenlik psikolojisi ile ilgili tespitleri, Gazali’nin Davranışçı Psikolojinin önemli ismi Skinner’den asırlar önce şartlı refleks teorisini ortaya atması, Mevlânâ’nın Mesnevisinde çağları ve psikoloji bilimini de aşan hikâye ve yorumları, İbrahim Hakkı Erzurumî’nin Marifetnâme’de tıbbi ve psikolojik tespitleri, Abdürrezzak Kâşânî’nin tefsirinde modern psikolojinin insan tasavvurunu aşan tanımlamaları ve tespitleri psikolojinin İslam dünyasında aslında yeni olmadığını göstermektedir.

Uzun yıllar İslam’a ve Müslüman ilim insanlarına soğuk duran modern psikolojinin kendisi için de önemli olan bu değerleri araştırıp istifade etmesinin vakti çoktan gelmiştir. Kur’an’ın nefis, kalp ve

---

ORCID-ID: M. Atak 0000-0003-2913-411X

* Bu çalışma İbn Haldun Üniversitesi tarafından 20–21 Aralık 2019 tarihinde İstanbul’da düzenlenen “Uluslararası İslam’da Medeniyet Bilimleri Tarihi Sempozyumu” adlı bilimsel etkinlikte sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

ruh ile ilgili ayetlerini işâri tefsirler çerçevesinde yeniden değerlendirmek, Mesnevi'yi psikolojik anlamda yeniden yorumlamak gerekmektedir.

Bu çalışma psikolojinin doğuşu ve İslam dünyasında psikoloji ile ilgili geçmişteki çalışmalar ile yakın dönemden günümüze kadar psikoloji alanına yapılan katkıları konu edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâmî Psikoloji, Nefs Psikolojisi, Âyân-ı Sâbite, Holotropik Şuur, Kollektif Bilinçaltı, Bibliyoterapi

Abstract: The science of psychology emerged from the second half of the 1700s and has a function to fill the gap in the religious field. The primary point of modern psychology was the doctrine of sin and the West's pessimistic point of view, so there were problems in understanding human enigma. Failure to analyze people correctly led to the emergence of wrong prescriptions and it was understood that it was important to move towards the spiritual field only with the emergence of transpersonal psychology and then positive psychology approach. After this phase, it is seen that ancient spiritual traditions centered on Taoism and Hinduism started to be used in psychological therapy and well-being. However, studies on Islamic spirituality have not been conducted in the field of psychology for many years. At this point, the works of Malik Badri and Rajhid Skinner within the scope of Islamic Psychology, theoretical and practical studies of Robert Frager on Sûfî therapy, theoretical and practical studies and dream analysis studies conducted by Mustafa Merter within the scope of nafs psychology and under the leadership of Erciyes University, Spiritual Psychology studies initiated in 2014 are important studies.

When we look at the history of the psychology studies of the Islamic world, in the process that started with El Kindî; Belhî, the first Muslim psychiatrist, studies on anxiety and depression therapy; Findings about child and adolescent psychology made by İbni Sina and Farabi; Ghazali put forward the conditional reflex theory centuries before Skinner, an important name in behavioral psychology; Mevlânâ's story and his findings in Mesnevî that go beyond the ages and psychology; Medical and psychological findings of İbrahim Hakkı Erzurumî in Marifetname; In the exegesis of Abdürrezzak Kaşanî, the definitions and findings of modern psychology that exceeded human imagination; in fact, it shows that psychology is not new in the Islamic world.

It is long time for modern psychology, which has been blown cold to Islam and Muslim scholars for many years, to investigate and take advantage of these values, which are also important for itself. It is necessary to reevaluate the verses of the Qur'an about the nafs, heart and soul within the framework of the ishârî exegesis and to reinterpret Mesnevi in a psychological sense.

This study focuses on the birth of psychology and psychology in the Islamic world and past studies and contributions to the field of psychology from the recent period to the present.

Keywords: Islamic Psychology, Nafs Psychology, Ayân-ı Sabite, Holotropic Consciousness, Collective Subconscious, Bibliotherapy

1. Modern Psikolojinin Ortaya Çıkışı

Ortaçağ Avrupa'sında ruhsal hastalıkların tedavisi daha çok rahiplere bırakılmış ve hastalar manastırlarda korunmuşlardır. Başlangıçta hastalara insanca davranılmış, tedavide dua, kutsal su, yağ, papazların soluğu ya da tükürüğü vb. kullanılmıştır. Ancak daha sonraları tedavi, hastanın içindeki şeytanın giderilmesi amaçlı olmuş ve hastanın şeytanın tutsağı olduğu düşünülerek hasta kaba ve küfürle sözlerle aşağılanmaya maruz bırakılmıştır. Ne yaptığını bilmeyecek derecede hasta olan insanlar, meydanlarda halkın gözü önünde işkence edilerek ya da yakılmak suretiyle öldürülmüştür. Bu uygulama kutsal bir görev olarak algılanmıştır. Psikiyatrik hastalara ortaçağda şeytan ya da insan dışı farklı bir varlık olarak bakan ve onları cezalandırma yolunu seçen Batıda bu tür hastalara yönelik ilk insancıl yaklaşım 18. yüzyılın ortalarında Fransız hekim Philip Pinel tarafından başlatılmıştır. Uzun süre olumlu davranış gösteren ve sağlığına kavuştuğu düşünülen hastalar, zincirleri çözülerek hastanelerden salıverilmiştir. (Geçtan, 1988: 41-42)

Ruh bilimi olarak tanımlanan psikoloji, aslında insanın manevi yapısını araştıran ve sıkıntılarına çare bulmaya çalışan ilim demektir. Psikoloji adı altında bir ilime, 1750'den sonraki tarihlerde Avrupa'da rastlanır. Bundan önceki dönemlerde psikolojinin vazifesi din kurumları tarafından icra edilmekteydi. Fakat Hıristiyanlığın yaklaşık 500 senedir yaşadığı büyük kriz sonucu Katolik kilisesi çökmüş, insanlar dinin kendilerine ruhsal anlamda hissettirdiği güven ve rahatlığı aramışlar ve psikoloji bilimi bir nevi bu arayışa cevap olarak ortaya çıkmıştır. Fakat burada şöyle garip bir durum görülmüştür. Dini ve tanrısı ile kavgalı olan Batı insanı, bir yaratıcısı olduğunu unutmuş ve kutsal metinleri göz ardı edip tamamen kendi aklına güvenerek, insanın manevi yapısı konusunda fikirler yürütmeye başlamış, bazen doğruları ifade etse de, çoğu zaman inanılması zor spekülasyon görüşler öne sürmüştür. Bu tarz tuhaf görüşler ortaya atan psikologlardan birisi de psikanaliz ekolünün kurucusu Freud'dur. Freud, "İnsanın aslı kötüdür, kaostur, insan öldürme ve yok etme dürtüsü ile birlikte tamamen cinsel enerjisini tatmin peşinde koşar, bebek çok yönlü sapıktır." gibi fikirleri ile psikanaliz medeniyeti olarak da anılan psikoloji ekolünü oluşturmuştur. (Merter, 2020)

Freud ile birlikte Fechner, Adler, Jung vb. psikoloji biliminin Batılı öncüleri, insanın sadece karanlık yönlerini, gölgelerini, sapkınlıklarını dikkate alarak; karamsar, özünde kötü ve kaosun hüküm sürdüğü bir beşer telakkisinden hareketle teorilerini geliştirmişlerdir. Dolayısıyla yapılan çalışmalar bireyin manevi tekâmülünü sağlama eksenli olmamış, belirli dönemlere odaklanarak andan uzaklaşmış ve nefsi emmâreyi tatmin etmenin ötesine geçilememiştir. (Atak, 2019)

Davranışçı psikoloji yaklaşımı, Darwin'den ve salt pozitivist bilim anlayışından etkilenerek insanı biyolojik yasalarla hareket eden varlık olarak görmüş, psikoloji bilimini fen ve tabiat bilimleri gibi algılayarak laboratuvar deneyleri ile insanı incelemeye çalışmıştır. Bu yaklaşımı benimseyen bazı bilim adamları insan ruhunun bile laboratuvarında incelenebileceği iddiasında bulunmuştur.

1900'lü yılların başlarında Amerika'da deneysel psikolojinin önemli isimlerinden William James, "Dinsel Deneyimlerin Çeşitliliği" kitabında maneviyatla ilgili önemli gerçeklere değinmiştir: Ona göre; "Tüm dinlerin, insan varoluşu konusunda buldukları ortak nokta, insanın temel bir "huzursuzluğunun" olduğu ve yüksek değerlerle temas kurarak bu huzursuzluğunu aşmaya çalıştığıdır. İnsanın içindeki bu huzursuz, "yanlış" yönünün yanı sıra, bir de "doğru" olan yönü vardır. Birinci aşamada, insan henüz hangi yönüyle özdeşleşeceğini pek bilememekte ama ikinci kurtuluş aşamasında, adeta bir tomurcuk gibi gelişmeye hazır olan yönüyle özdeşim kurabilmektedir. James'in bu sürecin nasıl harekete geçirileceği konusunda, ilginç bir önerisi vardır: "Kişinin içindeki, bu yüksek değerleri temsil eden yönü, aslında diğer yönüne bitişik olup onun devamı niteliğindedir. Aradaki fark, "dünyevi" yönde zaten var olan değerlerin, yüksek değerleri temsil eden yönde katlanarak çoğalmasındır. (Ellenberger 1994: 298) James'in burada kullandığı tabir, olan "more of the same quality/aynı olumlu vasfın daha fazlası" anlamına gelir. Duyusal ve duygusal değerlerin bu şekilde katlanarak artmış haline, nefis ilminde, "latif duyular ve duygular denilmektedir. (Fragar ve Fadiman 2002: 470)

İnsanın manevi yaşantısının önemli olduğunu vurgulayan psikologlardan Abraham Maslow, 1960'lı yıllarda psikolojide henüz yeni fark edilen ama aslında insanlık tarihi kadar kadim olan farklı bilinç hallerinden "doruk deneyimler" şeklinde söz etmiştir. Ona göre doruk deneyimler, karanlık gecede çakan bir şimşek gibi, bilincimizde iz bırakan, olağanüstü yaşantılardır. Maslow, daha sonraları eşi olan kuzeni ile yaşadığı "gençlik aşkını" doruk deneyimlere bir örnek olarak göstermiştir. (Maslow, 1996: 111)

William James, Charles Tart, Abraham Maslow, Stanislav Grof gibi psikolojinin dördüncü ekolü olan transpersonel (benötesi) psikolojinin temsilcileri manevi geleneklere ve yaşantılara değinerek insanı anlama yolculuğunu derinleştirseler de modern psikolojinin genel anlamda baktığımızda aslında maneviyatı fazla dikkate almadan yoluna devam ettiği görülmektedir. (Atak, 2019: 135) Dolayısıyla Batıda psikolojik perspektiften manevi alana bakış çabaları sınırlı kalmıştır. İnsan muammasının çözümlenmesine yönelik asıl çalışmalar, İslam bilginleri ve mutasavvıflar tarafından yüzlerce yıl öncesinde yapılmıştır.

2. İslam Dünyasında Psikolojinin Gelişimi

2.1. Eski dönem

Akıl hastalarını şifahanelerde ve bimarhanelerde tedavi ederek su sesi terapisi, müzik terapi, uğraşı terapisi gibi tekniklerle iyileştirme çabasında olan Selçuklu ve Osmanlı toplumunda psikoloji alanına çok fazla ihtiyaç duyulmamıştır. Ehli tasavvuf; telkin, tedavi ya da psikoterapi olarak isimlendirilen terapiyi doğası gereği olarak zaten yapmışlardır. Manevi tekâmül enstitüleri olarak da adlandırılabilen tekke ve zaviyeler psikolojik ve ruhsal bağlamda önemli görevler ifa etmişlerdir. (Merter, 2020) Bunların dışında topluma önder olan insanlar, bireylerin yaşadığı ruhsal ve duygusal sorunlara çözüm üretmişlerdir.

Psikoloji ile ilgili İslam dünyasında çalışma yürüten ilk bilim insanı Kindî'dir. (ö.866/) Kindî, uyku, rüyalar ve üzüntüyü yok etme yolları üzerine çalışmalar yapmıştır. "Üzüntüden Kurtulma Yolları" isimli eserinde denetimsiz öfke ve şehvevi duyguların ortaya çıkardığı nevrotik sorunlara değinmiş ve bunlardan kurtulma yollarını belirtmiştir. (Kindî, 2017: 28–41) Mc Carthy'e göre, Kindî'nin yazmış olduğu eserlerden on yedisi ilmün nefis (psikoloji) ile ilgilidir. (McCarthy, 1962: 81–91)

Kindî, 801 yılında Küfe'de doğmuştur. Basra ve Küfe şehirlerinde dil ve edebiyat üzerine eğitim görmüş, Abbasi halifesi tarafından 830 yılında kurulmuş olan Âlimler Topluluğu olarak bilinen Beytü'l Hikme'ye girmiştir. Burada tercüme işlerini yürüten Kindî, birçok Yunan ve Hint eserini Arapçaya tercüme etmiştir. Bu tercümanlık görevinden faydalanan Kindî, çevirdiği eserlere kendi düşüncesini de ilave ederek eserlerini oluşturmuştur. Ebu Ma'sher Ca'fer bin Muhammed Belhî, Hasneveyh ve Naftuye gibi bilim insanlarının gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Mutezile mezhebi yanlıları tarafından destek görmüş ve halife Mütevekkil zamanında saraydan ve Beyt'ül Hikme'den kovulmuş ve kitaplarına el konulmuştur. Kronik bir romatizma rahatsızlığı sebebiyle 866 yılında Bağdat şehrinde vefat etmiştir. "<https://tr.wikipedia.org/wiki/Kind%C3%AE>"

Belhî, (ö.934/) Psikolojik rahatsızlıkları nörotik ve psikotik olarak sınıflandıran ilk psikiyatristtir. Tabiat ve mizaç itibariyle oluşan farklılıkları, bireysellikleri dikkate alan bir beden–ruh sağlığı algısını çok açık bir biçimde vurgulamıştır. (Belhî, 2012: 28) Tıp ve Ruh Sağlığı olarak iki bölümden oluşan *Mesâlih-ül-Ebdân vel-Enfûs* kitabını, ünlü İslam Medeniyet tarihi araştırmacısı Fuat Sezgin 1982'de neşretmiştir. Sezgin, eserin bir başka nüshasını da (Belhî, 2012: 31) 1998'de neşretmiştir.

Belhî, 849 (H.235) yılında Belh'te doğmuştur. İlim tahsil etmek için birçok beldeye gitmiş; fizik, astronomi, matematik, tarih, coğrafya, tıp, edebiyat, fıkıh ve kelâm

ilimlerinde mütehasıs olmuştur. İlmî tahsilini tamamladıktan sonra, Belh'e döndüğü sırada ismi her tarafta duyulmaya başlamıştır. Belh hâkimi ona vezirlik teklif etmiş ancak o kabul etmemiştir. 934 (H.322) yılında Belh'te vefat etmiştir. Psikoloji, fizik, astronomi, matematik, tarih, coğrafya, tıp, edebiyat, fıkıh ve kelâm ilimleriyle ilgili altmışa yakın eser yazmış olup eserlerinden sâdece bir tanesi zamanımıza ulaşabilmiştir. Tıp ilmine ait, Mesâlih-ül-Ebdân vel-Enfûs adlı eserinin iki yazma nüshası, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü, 3741 numarada kayıtlıdır. "<https://islamansiklopedisi.org.tr/belhi-ebu-zeyd>"

Dini Davranışın Psikolojik Temelleri isimli kitabı bulunan Haris el Muhasibî'ye göre (ö.857), böbürlenene (ucb) kimse kalbini kör eder. Bu durumdaki kişi kötülük yaparken dahi kendini iyilik yapıyor sanıp hata ettiğinde ise isabet ettiğini zannetmektedir. Kendi hata ve günahlarını küçük görmekte ve delalette iken kendisini hidayette zannetmektedir. "Muhasibî, 2009, 431" Muhasibî, bilinç halleri, akıl, düşünme, arzu ve dürtülerin etkinliği gibi bazı konuları Kur'anî kavramlar çerçevesinde değerlendirerek, İslam dünyasında insanı ruhsal bağlamda ele alan çalışmalarıyla İslam psikolojisinin öncülerinden biri olarak kabul edilmektedir. (Hökelekli, 2006: 410)

Muhasibî, 781 yılında Basra'da doğmuştur. Bağdat'a yerleşerek hayatının büyük kısmını burada geçirmiştir. O'nun yaşadığı yıllar, Abbasiler dönemi olup ilim ve hikmetin altın çağıdır. Eserleri günümüze ulaşabilen ilk sufilere aittir. Ehl-i sünnet tasavvufunun mimarı Gazâlî, onun eserlerinden istifade etmiştir. Hadis, Kelâm ve Usûl'de üstad, Tasavvufta imam olarak görülen Muhasibî, önce Mu'tezile mezhebinin görüşlerini benimsemiş olsa da sonrasında bu fikirlerinden vazgeçmiştir. Ma'rûf Kerhî, Seriy es-Sakatî, Cüneyd el-Bağdâdî ve İmam Ahmed bin Hanbel ile aynı dönemde yaşamıştır. Muhasibî, 243/857 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. "https://tr.wikipedia.org/wiki/H%C3%A2ris_el-Muh%C3%A2sib%C3%AE"

Ebu Bekir Râzî, (ö.932) psikolojik bağlamda nefsin yapısını değerlendirmiş ve akıl nimetinin önemine vurgu yapmıştır. Tıbbu'r Rûhânî, isimli kitabında; insanda üç çeşit nefis bulunduğunu belirtmiştir. Bunlar; akleden nefis, hayvanî nefis ve nebatî nefstir. Hayvani ve nebatî nefis, akleden nefse hizmet için vardır. Nebatî nefsin işlevi bedeni besleyip onun gelişim ve üremesini sağlamak, öfkenin kaynağı olan hayvanî nefsin görevi ise şehvî arzuların üstesinden gelebilmesi için akleden nefse yardımcı olmaktır. Bedenle birlikte nebatî ve hayvanî nefis ölürken, akleden nefis cevheri ise ölümsüzdür. Ona göre bayağı arzuları kınamayan, gayri ahlâkî bulmayan dinî ve dünyevî hiçbir görüş mevcut değildir. Bu tür arzu ve isteklerle başa çıkmak için çeşitli yöntemler uygulanagelmışse de bu konuda aklın öngördüğü ölçüyü aşmamak ve insan onuruyla bağdaşmayan davranışlardan uzak durmak gerekir. (Râzî, 2019:17-20)

Râzî, 864 yılında İran Rey'de dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarında müzik, matematik, astronomi, kimya, felsefe ve tıp bilimleri ile ilgilenmiştir. Hekimliğe karşı duyduğu ilgi sonucunda tıp eğitimine yönelmiştir. Hekimliği sırasında halk arasında çalışkanlığı ile öne çıkan Râzî, Rey kenti hastanesi başhekimliği görevini üstlenmiştir. Bu dönem içerisinde gerek hekimlik pratiği, gerekse tıp eğitimi üzerine çalışmaları sonucu dönemin ünlü hastanelerinden olan Bağdat Hastanesi'ne başhekim olarak atanmış ve yaşamının büyük bir bölümünü burada geçirmiştir. Tıp alanında yazdığı Hâvî adlı ansiklopedi 17. yüzyıla kadar alanında en önemli başvuru kaynağı olmuştur. Râzî'nin tıp bilimine yaptığı en önemli katkılardan birisi ilk defa kimyayı tıbbın hizmetine sunmuş olmasıdır. Hayatının sonuna doğru Rey şehrine dönen Râzî, 925 yılında bu şehirde vefat etmiştir. "<https://islamansiklopedisi.org.tr/razi-ebu-bekir>"

Fârâbî, (ö.950) zihin eğitimi, öğretim, ruhun terbiyesini de eğitim olarak değerlendirmiştir. Eğitim ve öğretimi insanın fitratı, doğası üzerine yapılandırmıştır. Modern psikolojide önemli görülen bireysel farklılıklar konusunun Fârâbî'nin eğitim felsefesinde zaten varolduğu bilinmektedir. (Yavuzer, 1997: 20)

Fârâbî, 873 yılında Türkistan'ın Farab şehrinde doğmuştur. İlk Türk ve Müslüman felsefecisidir. İlk öğrenimini Farab'da medrese öğrenimini ise Bağdat'ta tamamlamıştır. Harran'da felsefe araştırması yapmıştır. Bu yıllarda Yuhanna bin Haylan ile birlikte Aristoteles'in yapıtlarını okumuştur. Halep'te Hemedani hükümdarının konuğu olmuştur. Aristoteles'in madde ve suret kavramını benimsemiştir. Tıp alanındaki çalışmaları sayesinde çeşitli ilaçlar ile ilgili eserler de yazmıştır. Eski Yunan ve filozofların eserlerini Arapça'ya çevrilerek öğrenilmesini sağlamıştır. Avrupalı bilginler bu bilgileri öğrenmek için Fârâbî'nin eserlerini okumuşlardır. Bu nedenle Fârâbî'nin eserleri yüzyıllar boyunca Avrupa'da üniversitelerde okutulmuştur. Tüm Batıda orta çağ boyunca hakkında çeşitli araştırmalar yapılan Fârâbî, 950'de Şam'da vefat etmiştir. "<https://tr.wikipedia.org/wiki/F%C3%A2r%C3%A2b%C3%AE>"

İbn Miskeveyh, (ö.1030) psikolojiyi metafizik ve ruhun güçleri açısından değerlendirmiştir. Onun metafizik merkezli psikolojisi, nefsin manevi bir cevher oluşu ve ölümsüzlüğü meselesi üzerine odaklanmaktadır. Miskeveyh'e göre, insan ruhu (nefs) cismanî bir cevher yahut cisme ilişen bir araz değildir. Cisim bir sûret aldığı anda başka bir sûret alamazken ruh çok sayıda bilgi formunu kabul edebilir; üstelik ruh hem duyulur hem de akledilir formları idrak edebilmektedir. Bu durum insandaki tüm bilgilerin duyular yoluyla gelmediğini ve kişinin cismanî olmayan soyut bilgiye cismanî olmayan ruhî bir melekeyle ulaştığını göstermektedir. Ayrıca bu, duyulur nesnelere kendine benzer fizikî bir melekeyle algılandığı manasına gelmemektedir. Onlara ait formları da

manevî bir cevher olarak nefis algılamaktadır. Eğer böyle olmasaydı aklın algı yanılgılarını düzeltmesi mümkün olmazdı. (Miskeveyh, 2017: 13-14)

Miskeveyh, 936'da İran'ın Rey kentinde doğmuştur. Felsefe ve kimya dışında tıp, edebiyat, tarih, ahlak, metafizik gibi konularda birçok eser kaleme alan Miskeveyh, özellikle ahlak sistemi üzerine çalışmaları ile dikkat çekmiş ve eserlerinde Farabi metodunu izlemiştir. Ancak Farabi'den farklı olarak pratiğe nazariyeden önce yer verip, pragmatizme yakınlaşmıştır. Platon ve Aristoteles'in fikirleriyle İslam dinini uzlaştırmaya çalışan Miskeveyh, 1030 yılında İsfahan'da vefat etmiştir. "<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-miskeveyh>"

İbni Sînâ, (ö.1037) "Organik faaliyetleri denge içinde sürdürülen bir çocuğun ileride güzel huylu, ruh sağlığı yerinde bir birey olması doğal bir gelişme olarak beklenmelidir. Çocuğun bünyesini güçlendirmek için önce çocuk yumuşak bir biçimde hareket ettirilmeli, çocuğu uyuturken ona mûsikî (ninni) söylenmelidir." (Yavuzer, 1997: 18) görüşleriyle çocuk ve ergen psikolojisinin temellerini atmıştır. İbni Sînâ, tarihte histeri ve depresyon hastalıklarını tedavi eden ilk kişi olarak bilinmektedir. (Abdülâdil, 2007: 37)

İbni Sînâ, 980'de Buhara doğmuştur. Samanoğulları sarayı kâtiplerinden Abdullah Bin Sînâ 'nın oğlu olan İbni Sînâ, Batı'da Avicenna adıyla tanınır. Babasından, Natili'den ve İsmail Zahir'ten ders almıştır. Geometri, mantık, fıkıh, sarf, nahiv, tıp ve doğabilim üstüne çalışmalar yapmıştır. Farabi'nin el-İbane'si aracılığıyla Aristoteles felsefesini ve metafiziğini öğrenip, hastalanan Buhara prensini iyileştirince saray kütüphanesinden yararlanma imkânına kavuşmuştur. Çağında tanınan bütün Yunan filozoflarının ve Anadolu doğacılarının yapıtlarını incelemiştir. Değişik konular üzerine 240'ı günümüze gelen 450 kadar makale yazmıştır. Kayda geçen yazıların 150 tanesi felsefe 40 tanesi de tıp üzerinedir. Eserlerinin en ünlüleri felsefe ve fen konularını içeren çok geniş bir çalışma olan Kitabü'ş-Şifa (İyileşme Kitabı) ile El-Kanun fi't-Tıbb'dır (Tıbbın Kanunu). Bu iki eser Orta Çağ üniversitelerinde okutulmuştur. El-Kanun fi't-Tıbb kitabı Montpellier ve Louvain'de 1650 yılına kadar ders kitabı olarak okutulan İbni Sînâ, 1037'de Hemedan'da vefat etmiştir. "https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0bn-i_Sina"

İbn Hazm (ö.1064), ruh sağlığının korunmasına dair önemli önerilerde bulunmuş ve insanın her bir davranış ve söylemini kaygı ve korkudan kurtulmak için sergilemekte olduğunu belirtmiştir. Bu görüşünü şu örnekle desteklemiştir. "Mesela mal mülk isteyenlerin amacı fakirlik kaygısından kurtulmak, şöhret peşinde koşanların amacı başkalarının kendileri üzerinde hâkimiyet kurma kaygısından sıyrılmak, zevk ve lezzet arayanların gayesi bunlardan mahrum olma kaygısından kurtulmak, ilme talip olanların amacı ise cahil kalma endişesinden sıyrılmaktır. Aynı şekilde insanlarla görüşüp

konuşmak isteyen, yalnız kalma ve dünyada olup bitenlerden haberdar olamama kaygısından kurtulmak istemektedir. Tüm bunların yanında, yiyenler, içenler, evlenenler, giyinilenler, gezip dolaşanlar, gizlilikten hoşlananlar hep bu yaptıklarının zıtlarından ve başka kaygılardan kurtulmak için bunları yapmaktadırlar.” (İbn Hazm, 2012: 33–34)

"Dünya var olalı beri kaygıyı (hemm) iyi sayan ve ondan kurtulmak istemeyen bir tek kişi bile yoktur. İşte bu değerli bilgi tam olarak zihnime yerleştiği, bu ilginç sır çözülüp aydınlandığı ve Yüce Allah bu büyük hazineyi düşüncemde açığa çıkardığı vakit, tasadan kurtulmanın (tardu'l hemm) gerçek yolunun ne olduğunu araştırmaya başladım. Âlimiyle–cahiliyle, iyisiyle kötüsüyle bütün insanların üzerinde ittifak ettikleri bu hedefe ulaşmanın yolunun ahiret kurtuluşu için gereken amelleri işlemek suretiyle Allah'a yönelmekten başka bir şey olmadığını anladım." ifadeleriyle İbn Hazm, kaygı ve tasadan kurtulmanın gerçek yolu olan yaratıcıya yönelmeye işaret etmektedir. (İbn Hazm, 2012: 33)

İbn Hazm, 994'de Kurtuba'da doğmuştur. *Güvercin Gerdanlığı* isimli kitabında yetişkin oluncaya kadar kadınlar tarafından eğitildiğini ve kendisine Kur'an, şiir ve hüsnü hat eğitimi verildiğini belirtmiştir. İbn Hazm'ın yetişkinlik dönemlerinde Endülüs'te siyasi çekişmeler neticesinde taht kavgaları başlamış, bu gergin siyaset ortamının getirmiş olduğu kaos döneminden İbn Hazm da ciddi şekilde etkilenmiştir. Kitaplarının Abbasi hükümdarı tarafından yakılması sonucu *Naktu'l Arus* adlı bir eser kaleme alan İbn Hazm, Sevilla'dan ayrılarak Leble'ye yerleşmiş ve 1064'te vefatına kadar burada yaşamıştır. "https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0bn_Hazm"

Gazâli'nin (ö.1111) en önemli eseri olan *İhya-u Ulumiddin*, psikolojik kavramlaştırmalar, tahliller ve tasnifler yönünden oldukça zengindir. Eserin özellikle üçüncü cildinin başında yer alan "Acaibu'l Kalp" bölümü, kalp, nefis ve ruh gibi psikolojik kavramların tanımlarıyla başlamakta olup, insandaki temel güdüler, duygular, arzular ve eğilimler hakkında bilgiler vererek sistemli davranış tahlillerine dayalı dini ve ahlaki çıkarımlara değinmektedir. Dini bilinç ve davranışı akla uygun ve doğal arzulara (heva) karşıt bir konumda ele alan Gazâli'ye göre, İlahi yüceliğe ulaşmak ancak doğal dürtü ve isteklerin akıl vasıtasıyla denetim altına alınmasına bağlıdır. *Meancü'l-Kuds* isimli eserinde yine nefis, kalp, ruh ve akıl konularına değinilmekte olup nefsin mahiyeti, hareket ve idrak edici güçleri, iç ve dış duyular, duyum ve akli idrakin tür ve dereceleri hakkında bilgiler verilmekte, peygambere mahsus idrak şeklinin özellikleri ele alınmaktadır. Kutsi Akıl ya da Kutsi Ruh olarak nitelendirilen peygamberlere özgü idrak organının, en mükemmel ve üstün bir idrak kategorisi olduğu ifade edilmektedir. (Hökelekli, 2006: 445) Gazâli,

vehmin tepkinin önüne geçmesi' teorisiyle Pavlov'dan asırlar önce şartlı refleksi ortaya koymuştur. (Şerbînî, 2002: 296-297)

Psikolojinin dördüncü ekolü olarak bilinen aşkınlığa ve manevi alana değinen Transpersonel (benötesi) psikoloji yaklaşımı; Gazâlî'nin aydınlanma sürecindeki deneyimini ve benzeri aydınlanma süreçlerini "holotropik şuur hali" olarak açıklamaktadır. Grof'a göre; günlük şuur hallerinde kişi gerçekte olduğu halin ancak küçük bir parçasıyla özdeşleşirken, holotropik durumlarda ise beden, benliğin dar kalıplarını aşmakta ve birey, kimliğini tam manasıyla kullanabilecek hale gelebilmektedir. (Grof, 2002: 22)

Buna göre Gazâlî, depresif olarak nitelendirilebilecek bir hâl yaşamış ve sonrasında bulunduğu makamı terk edip yakın çevresinden adeta kaçarcasına uzaklaşmıştır. Yaklaşık on yıllık bir süreçte yaptığı uzun yolculuklarla manevi tekâmülünü büyük oranda tamamlamıştır. Bu aydınlanma süreci sonrasında Gazâlî, psikolojik bağlamda insanın karşılaşılabileceği önemli zorluklara değinmiş, daha sonraki süreçte telif ettiği eserlerinde bireyin yaşaması muhtemel manevi tekâmül evrelerini oldukça ayrıntılı bir şekilde izah etmiştir. Bu eserler, Gazâlî'nin en önemli çalışmaları arasında yer almaktadır.

Gazâlî'ye göre "Kalp, her şeyin aslıdır. O, ifsat olduğunda her şey ifsat olmuş, o ıslah olduğunda ise her şey ıslah olmuştur. Çünkü o, bir ağaç, diğer organlar ise dallardır. Dallar, ağaçtan sulanarak ya ıslah olurlar ya da ifsat olurlar. Kalp, bir padişah diğer organlar ise ona tâbiler ve erkânlardır. Padişah ıslah olmuş ise ona tâbi olan halk da ıslah olmuş, padişah ifsat olmuş ise halk da ifsat olmuş demektir. O halde, gözün, dilin, karnın ve başka organların ıslah olması, kalbin ıslah olup mamur olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, organların herhangi birinde görülen bir hastalık veya bozukluk, kalpte bulunan daha büyük bir hastalığın veya bozukluğun göstergesidir. Bu yüzden kişi, bütün himmet ve gayretini kalbini ıslah etmeye hasretmelidir ki bu vesileyle diğer organlarını da ıslah etmiş olsun." (Gazâlî, 2011: 229)

Gazâlî, 1058 yılında Horosan'ın Tus Şehrinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Ahmed bin Muhammed er Razikani'den almıştır. Daha sonra Cürcan 'da Ebu Nasr el İsmailî'den çeşitli dersler almış ve itikadi düşünce olarak Ebul Hasan Eş'ari'den ameli görüş olarak Şafii mezhebinden etkilenmiştir. Hocasının vefatı üzerine Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizamülmülk ile görüşmüş ve bir toplantı sırasında diğer bilginlere göre daha iyi cevaplar vererek üstünlüğünü kanıtlamıştır. 1091 senesinde Bağdat Nizamiye Medresesine Baş Müderris olarak tayin edilmiştir. Burada kısa sürede büyük saygınlık kazanan Gazâlî, tasavvufa yönelmiş ve çalışmalarını bu alanda yoğunlaştırmıştır. Tasavvufa karşı ilgisinden dolayı hac arzusu ile medresedeki görevini bırakıp

Bağdat'tan ayrılmış ve Şam'a yerleşmiştir. 1097 yılında Hacca gitmiştir. 1106 yılında Nizamülmülk'ün oğlunun ricası üzerine Nişabur Nizamiye Medresesinde yeniden eğitim vermeye başlamıştır. Akabinde Tus'a dönerek yaptırdığı Tekke'de müritleri ile birlikte dervişane bir yaşam sürmüştür. 1111 yılında İran'ın Tus şehrinde vefat eden Gazâlî'nin, 457 eseri bulunmaktadır. Ancak sadece 75 eseri günümüze ulaşabilmiştir. "<https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali>"

Muhiddin İbni Arabî, (ö.1240) en önemli İslam sûfilerinden biridir. Hayatı boyunca 400 kadar eser yazmış olduğu rivayet edilir. Arabî, Avrupalıdır ama Kuzey Afrika ve Asya'da da yaşamış, her iklimin büyük düşünürlerinden feyz almış, bu düşüncelerini İslam ve tasavvuf potasında eriterek farklı bir konuma ulaştırmıştır. Bu nedenle Arabî'ye genelde batı dünyası sahip çıkmaktadır. Kendisi Mevlânâ ile birlikte Batıda en fazla okunan İslam büyüğüdür. (Merter, 2013: 141)

Tedbirâtı İlâhiye adlı eserinde nefsi, tebaası ve idarecisi bulunan bir ülke gibi tasvir edip nefsin yapısına ve tüm inceliklerine değinmiştir. Arabî, nefisle mücadele noktasında insana rehberlik etmiştir. XV yüzyıla kadar Aristoteles'in Büyük İskender'e tavsiyelerinin yer aldığı bir siyasetname olarak bilinen ve Arapça'da *Sırru'l-Esrâr* Latince'de ise *Secreta Secretorum* şeklinde isimlendirilen eserin telif nedenini Arabî, şöyle izah etmektedir: "Şeyh Ebû Muhammed el-Mürûrî'yi ziyaret ettiğim zaman onun yanında Hâkim'in (Aristoteles) Zülkarneyn (İskender) için, onunla birlikte sefere çıkmaya kudreti olmadığı vakitte okuyup istifade etmesi için tasnif ettiği *Sırru'l-Esrâr* kitabını buldum. Ebu Muhammed bana dedi ki: 'Bu müellif, dünyevî memleketin idaresini göz önünde bulundurmuştur. Ben senden, kendisinde bizim saadetimiz bulunan ve bu dünyevî memlekete tekabül eden insani memleketin siyasetini yazmanı isterim.'" İbni Arabî, *Secreta Secretorum*'un bölümlerine sadık kalarak, kendi görüşleri çerçevesinde eserini telif etmiştir. Bu durum aslında Müslüman düşünürlerin insanlığın ortak mirasını temellük etmelerinin bariz bir örneğidir. Bu eser, birbirinden farklı konuları içerisinde barındıran *Secreta Secretorum* ve *Tedbirâtı İlâhiyye* isimli kitapların ahlak ve siyaset felsefesi bağlamında mukayesesi üzerinedir. (Konuk, 2013: 10)

Arabî'den yaklaşık sekiz yüz yıl sonra Jung, kolektif bilinçaltı kavramını ortaya atmıştır. Kolektif bilinçaltı, Arabî'nin âyanı sabite kavramı ile benzerlik göstermektedir. Âyan-ı Sabite, sabit asıllar manasına gelir ve henüz yaratılmamış varlıkların ilahî bilinçteki tasarımlarıdır. (Merter, 2011, 147) Arabî'ye göre, evrendeki her şey, kendi esma veya esma bileşiminin frekansıyla kalp atışı gibi ritmik olarak atmaktadır. Kendisi bu müşahedesini aşağıdaki ayeti kerime'ye dayandırmaktadır. (Merter, 2011: 170) "Yedi gök ile yer ve onların içinde yer alan her şey O'nun sınırsız kudret ve yüceliğini anmaktadır;

O'nun yüceliğini, aşkınlığını övgüyle yankılamayan bir tek nesne yoktur: Ne var ki siz onların yücelmelerini anlayamıyor, kavrayamıyorsunuz.” (İsra,17: 44)

Arabî, 1165 tarihinde Endülüs'ün Mürsiye şehrinde doğmuştur. Arabî'nin ilk şeyhi, okuması yazması olmayan fakat maneviyatta çok ileri mertebelere yükselmiş olan Ebu Ca'fer al-'Uryani'dir. Arabî, 1194 yılında seyahatlerine başlamış, önce Tunus'a gitmiş, 1195'te Fas'a geçmiştir. Hac için Mısır'a gitmiş, Kahire'de Takiyyu'd-din Abdurrahman'ın elinden Hızır'ın hırkasını giymiştir. Mısır'dan Kudüs'e geçmiş buradan da yaya olarak Mekke'ye varmış ve iki yıl Mekke'de kalmıştır. Daha sonra davet üzerine Anadolu'ya gelmiştir. Malatya'da Mecdüddin İshak'ın evinde kalan Arabî, onunla beraber Konya'ya gitmiştir. Sonrasında Bağdat'a uğrayıp 1205'te Kudüs civarında, 1207'de Mısır'da, 1208'de Mekke'de bulunmuştur. 1215 yılında Konya, Aksaray ve Sivas'ta kalmıştır. Daha sonra Malatya'ya gelmiştir. Burada dostu Mecdüddin İshak'ın oğlu mutasavvıf Sadreddin Konevi'yi yetiştirmeye başlamıştır. Akabinde Şam'a yerleşmiş ve 1240 yılında burada 78 yaşında iken vefat etmiştir. “[https://tr.wikipedia.org/wiki/ Muhyiddin_%C4%B0bn%C3%BC%27I-Arab%C3%AE](https://tr.wikipedia.org/wiki/Muhyiddin_%C4%B0bn%C3%BC%27I-Arab%C3%AE)”

Mevlânâ Celâleddini Rûmî, (ö.1273) özellikle Mesnevisi ile Kur'an'ın insan nefesine, ruhuna ve kalbine hitap eden ayetlerini tefsir etmiş ve nefsi, çok katlı binaya benzetmiştir. “Aziz dost! Sen tek bir kişi değilsin, sen bir âlemsin! Sen derin ve çok büyük bir denizsin. Ey insan-ı kâmil! O senin muazzam varlığın belki dokuz yüz kattır; dibi kıyısı olmayan bir denizdir. Yüzlerce âlem o denizde gark olup gitmiştir.” (Mevlânâ, cilt 3, beyit 1302-3) Mevlânâ, eserlerinde kullandığı etkileyici ve ilgi çekici hikâyeleriyle de bibliyoterapinin temelini atmıştır.

ABD'de çok satan kitaplar arasında Mevlânâ'nın eserlerinin olması ve bu kitapların “Rûmî meditasyon” adı ile kabul görmesi de ilginçtir. (Tarhan 2012: 11) Mesnevi'deki hikâyeler ve fikirler, günümüzde iş yaşamında başarılı olmada en önemli faktör olarak görülen duygusal zekâyı geliştirmeye yönelik yöntemler olarak değerlendirilebilir.

Bu hikâyelerin model olmak, metafor yoluyla öğretim gibi psikolojik işlevleri olup Mevlânâ'nın kullandığı yöntem de psikoterapideki “halk terapisi” ile birebir örtüşmektedir. (Tarhan, 2012: 46)

Mevlânâ, 1207 yılında Horasan'ın Belh beldesinde doğmuştur. Babası Sultan-ül Ulema unvanını almış olan Bahaüddin Veled'dir. Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad, Mevlânâ'nın babasını o zamanlar başkent olan Konya'ya çağırmış olup Bahaüddin Veled bu daveti kabul ederek ailesi ile birlikte önce Karaman'a sonra da Konya'ya yerleşmiştir. İkamet etmeleri için İplikçi Medresesi tahsis edilmiştir. Mevlânâ'nın babası Bahaeddin Veled vefat edince müritler tek varis olan Mevlânâ'nın etrafında toplanmıştır. Dini ve ilmi yönden oldukça derin bir bilgi birikimine sahip olan Mevlânâ

medresede vaazlar vermeye başlamıştır. Mevlânâ, ilk tasavvufi eğitimini Seyyid Burhaneddin'den almıştır. 1244 yılında Konya'ya gelen Şemsi Tebrizî ile tanışmıştır. Bu tanışma sonrasında Mevlânâ'nın hayatında değişiklikler olmuştur. Tasavvufi eğitimini Şems ile kemale erdiren Mevlânâ, Mesnevi gibi önemli eserlerini bu süreçten sonra yazmıştır. 17 Aralık 1273 yılında Konya'da vefat etmiştir. "<https://islamansiklopedisi.org.tr/mevlana-celaeddin-i-rumi>"

Nasreddin Hoca, (ö.1284) mizahi yönüyle ve çok yönlü yaklaşımıyla psikolojik bağlamda da insanlara yardımcı olmuştur.

Nasreddin Hoca'nın Mizahi fıkraları psikolojideki savunma mekanizmalarını güzel bir biçimde yansıtmaktadır. 124 fıkranın incelendiği bir araştırmada; bu fıkraların 74'ünde savunma mekanizmalarının kullanıldığı görülmüştür. Fıkralarda ağırlıklı olarak mantığa büründürme savunma mekanizmasının kullanılması toplumsal psikolojide olaylar ve durumlar karşısında bahane üretme sıklığını göstermesi açısından düşündürücüdür. (Uçan ve Akdağ, 2017: 579-597)

Bu fıkralar, insan fitratının akışını veren ve Kur'an'dan beslenen kadim kültürün canlı parçasının, çoğu psikoloji kuramcısından çok önce, sağlam bir psikolojik altyapı hazırladığını göstermektedir. "Ya tutarsa diyerek" göle maya çalmaktadır Nasreddin Hoca. Ona göre insanın mayalayacağı tek zaman "bugündür. Oysa çoğu insan bugünün emeğiyle geçmişi düzeltmeye kalkmaktadır. "Bugünkü aklım olsaydı, dün ettiklerimi etmezdim!" hayıflanmasıyla, bugününü harcamakla kalmayıp, dününü de onarmaktadır. Oysa insan, bugünkü aklını dün ettikleri sayesinde edinmiştir. Dün ettikleri olmasaydı bugün onu pişman eden her hatayı yeni baştan yaşamak durumunda kalabilirdi. Eğer bugüne odaklanırsa, gelecekte "Ah neydi o günler!" diye iç geçiremeyeceği bir bugün yaşayabilecektir. Ona göre; bugünün gölü, geçmişin sütünden daha verimlidir. (Demirci, 2020: 28)

Nasreddin Hoca, 1208 yılına Eskişehir'in Hortu köyünde doğmuştur. Burada temel eğitimini aldıktan sonra Sivrihisar'da medresede eğitim görmüş ve babasının ölümü üzerine memleketinde köy imamlığı görevini üstlenmiştir. Bir süre sonra dönemin tasavvufi düşünce merkezlerinden Akşehir'e göç ederek Mahmud-u Hayrani'nin dervişi olarak Mevlî, Yesevî ve Rufaî tarikatlarının mensubu olmuştur. Akşehir'de mülki görevler üstlenen ve aynı zamanda Akşehir çevresindeki yörelerde de kısa süreli bulunduğu düşünülen Nasreddin Hoca, 1284 yılında Akşehir'de vefat etmiş ve günümüzdeki Nasreddin Hoca Türbesine gömülmüştür. "<https://kidega.com/yazar/nasreddin-hoca-146809>"

İbn Haldun, (ö. 1406) en önemli eseri *Mukaddime*'de psikoloji ile ilgili birçok görüş ve teoriye yer vermiştir. İnsanın toplumsal eğilim ve yeteneklerine özel bir önem atfeden İbn Haldun, "asabiyet" kavramı ile dile getirdiği kaynaşma, birleşme, dayanışma, üstünlük kurma ve böylece güçlü ve güvende olma isteğini bütün tarihi ve toplumsal olayların temelindeki psikolojik faktör olarak kabul etmektedir. Ona göre, yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak yaratılmış olan insanda liderlik, üstünlük, makam ve mevki elde etme, yönetme güdüsü çok güçlü olup karşı konulamaz bir şekilde kendisini hissettirmektedir. Özellikle yöneticilerde, ilim, sanat, makam ve zorlama yoluyla boyun eğdirme dışında, bir insanın diğer bir kişinin kemal ve yükseklik bakımından kendisinden üstün olduğunu kabul etmesi çok ender görülen bir durumdur. Unvan sahibi kimselerde büyülenme ve kendini yüksekte görme duygusu çok güçlü bir hal alır; onlar başkalarını küçük görme, herkesin kendi önünde eğilmesini ve kendilerine saygı gösterilmesini istemektedirler. Bu hususta kendilerine hatalı davranıldığını düşündükleri için üzüntü ve keder içerisinde kalmakta ve bu yüzden halkta böylesi tiplere karşı bir öfke ve nefret meydana gelmektedir. Çünkü insan tabiatında ilahlaşma özelliği ve eğilimi vardır. Baskı, üstünlük kurma, boyun eğdirme dışında, bir insanın diğer birinin kemal ve yükseklik bakımından kendisinden üstün olduğunu kabul etmesi çok nadir görülen bir durumdur. (İbn Haldun, 1: 468; 2: 887)

Psikolojik nedensellik ve bilinçdışı güdülenme düşüncesini savunan İbn Haldun, psikolojik bir olgunun, genellikle daha önce var olan ve bir diğer olguyu izleyen tasavvurlardan meydana geldiğini düşünmektedir. Ona göre belirtilen tasavvurların sebepleri diğer birtakım tasavvurlar olabilir. Fakat zihinde oluşan her tasavvurun sebebi belirsizdir. Çünkü hiç kimse psikolojik süreçlerin başlangıç noktasını ve düzenini kavrayamaz. Bunlar, biri diğerine bağlı olmak üzere Allah'ın zihne ilettiği birtakım olgulardır. İnsan bunların başlangıcı ve son noktasını bilmekten acizdir. İnsan genellikle sadece tabii ve dışa yansıyan, bir tertip ve düzen içerisindeki idrak vasıtalarında oluşan sebepleri bilimsel olarak kayıt altına alabilir. (İbn Haldun, 2: 1074)

İbn Haldun, 1332 yılında Tunus'ta dünyaya geliştirdi. Erken dönemlerde ünlü hocalardan fıkıh, hadis, tesfir, mantık ve felsefe alanında eğitimler alan Haldun'un bu derslerin dışında tabiat, matematik, şiir ve edebiyat alanında eğitimleri bulunmaktadır. 20 yaşlarında iken ülke yönetiminin başında olan Beni Hafs hanedanından Sultan Ebu İshak'ın kâtipliğine getirilerek ve siyasi yaşama adım atmıştır. Fas Emiri Ebu İnan İbn Haldun'u bilim meclisine kabul etmiştir. 1362 yılında İspanya'da arkadaşı olan Gırnata Emiri Ebu Abdullah Muhammed'in hizmetine girmiş ve bir süre sonra Kuzey Afrika'ya dönmüş ve Bicaye'de baş vezir olmuştur. 1366 yılında yönetim değişikliği ile vazifesinden ayrılarak ve kabileler arasında gezmeye başlamıştır. İspanya'ya tekrar dönmüş ancak siyasi tartışmalar nedeniyle ülkeden

çıkarılarak Afrika'ya gönderilmiştir. Siyasi yaşamın çalkantılarından yorulan İbn Haldun İbn Selame isimli bir kaleye yerleşmiştir. Kendisini artık tümüyle ilme ve yazmaya vermiştir. Ünlü eseri Mukaddime'yi 1374 yılında tamamlamış ve 1382 yılında Mısır'a giderek Kahire'deki medreselerde müderrislik yapmaya başlamıştır. Hicaz, Kudüs, Suriye'ye seyahatler yapmış 1406 yılında Kahire'de vefat etmiştir. "https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0bn-l_Haldun"

Abdürrezzak Kâşânî, (ö.1335) *Te'vilatül Kur'an* isimli işârî tefsir çalışmasıyla, insanı, birçok yönüyle birlikte psikolojik anlamda da değerlendirmiş ve eserinde modern psikolojinin yararlanabileceği yöntem ve tekniklere değinmiştir. Kâşânî, Arabî'nin takipçisi olmakla birlikte tamamen onun taklitçisi de olmamış, kendine has bir hikmet anlayışı ortaya koymuştur. (Uludağ, 2020: 25:5-6)

Kâşânî, İran'ın Kaşan şehrinde doğmuştur. Doğum tarihiyle ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. İlk tasavvufi eğitimini Natanzi'den almıştır. Onu Muhyiddin İbn Arabî'nin eserlerini okumaya yönelten Mevlânâ Nureddin Natanzi olmuştur. Daha sonra Mevlânâ Şemseddin Kîşî'nin sohbetinde bulunmuştur. Bu iki hocasına Mevlânâ Nûrüddin-i Eberkûhî, Seyh Sadreddin Rûzbîhân-ı Baklî, Seyh Zahîrüddin-i Büzgüs, Mevlânâ Asîlüddîn ve Ziyâüddin Hasan'ın oğulları Şeyh Nasrüddin ve Sadreddin Konevi'nin talebesi Kutbüddin-i Şîrâzî de dâhil olmuştur. Kaşani, Fusus şarihi (yorumcusu) olarak da tanınmış bir mutasavvıftır. Resîdüddin-i Hemedânî'nin Tebrîz'de Reb'-i Resîdî adıyla ilim adamları için inşa ettirdiği ve içerisinde kütüphane, hankâh, medrese, kâğıt fabrikası bulunan külliyyede 730 yılında Fusûsu'l-Hikem Serhi'ni tamamlamıştır. Davud el-Kayseri ile burada karşılaşmış ve ona Fûsus ve Te'vilât dersini burada vermiştir. "<https://islamansiklopedisi.org.tr/kasani-abdurrezzak>"

İbnu'l Kayyim el-Cevziye (ö. 1351) *Kitabü'r-Ruh* adlı eserinde daha çok ruh-beden ilişkileri, ölümden sonra ruhun durumu, ruhlar arası iletişim, rüya ve çeşitleri gibi konulardaki rivayetlere ve bunlar etrafında dile getirilen çeşitli görüş ve tartışmalara yer vermiştir. Cevziye'ye göre Kur'an'da ruh kavramı insan için kullanılmaz; insan ruh ve bedenden ibaret bir bütündür ve bu da zat, kendilik, manasına gelen nefis kavramı ile ifade edilmiştir. Nefs, insanoğlunun ruhudur. Nefsin "emmâre", "levvâme" ve "mutmainne" olarak adlandırılan üç gelişim basamağından bahseden Cevziye, nefsin dinamik bir tabiata sahip olduğunu, dini bilinç, şuur ve uygulamanın artışına ve kalitesine bağlı olarak olgunlaşma yönünde ilerlediğini belirtmiştir. (Hökelekli 2006: 415)

Cevziye, 1292 yılında Şam'da dünyaya gelmiştir. İlmî, âlimleri severek, ilim tahsiline kendisini vererek büyümüştür. Bütün kitaplara ilgi duymuş, kitapların konularıyla bölümleriyle ilgi alanını genişletmiştir. Zamanındaki âlimlerin pek çoğunun öğrencisi

olmuş fıkıh, tefsir, tevhid, arap dili, tarih dersleri almıştır. Hocası İbn Teymiye'nin kitaplarını düzenlemek, geliştirmek, konularına ayırmak ve onları insanlar arasında yaymakla uğraşmıştır. İbn Teymiye ile beraber Şam kalesinde hapsedilmiş ve hocasının ölümünden sonra bir asaya bağlı olarak deve üzerinde dolaştırılmış ve çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. İbn Kayyim el-Cevziyye, hicri 751, Miladi 23 Eylül 1350 yılında Şam'da hayatını kaybetmiştir. "<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-kayyim-el-cevziyye#2-itikadi-gorusleri>"

Nimetullah Nahcivânî, (ö.1514) meşhur işârî tefsir çalışmasıyla Kur'an'ın bütün ayetlerini hikmet açısından tefsir etmiştir. Sadeleştirmesi de yapılan üç ciltlik bu çalışma, psikolojik değerlendirme de yararlanılabilecek önemli kaynaklardan birisidir. (Nahcivânî, 2014)

Nahcivânî, Nahçıvan'da doğmuştur. Doğum tarihi hakkında bilgi yoktur. Yaşadığı ortam ve dönem savaşların, istilaların, çeşitli olayların yaşandığı bir tarih dilimidir. Bu ortamdan etkilenen Nahcivânî Tebriz'e göç etmiştir. Tebriz'e geldiği bu dönemde Sultan Yakup zamanında âlimlere sağlanan olumlu ortam Tebriz'i bilim dünyası açısından önemli bir konuma getirmiştir. Bu verimli ortam içerisinde Nahcivânî meşhur Tefsiri, *el-Fevatihü'l-Îlâhiye ve'l-Mefatihü'l Gâibiye*'yi yazmıştır. Sultan Yakup'tan sonra İran'da ortam bozulunca Nahcivânî, âlimlere daha huzurlu ve iyi bir ortam sunan Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Nahcivânî, Akşehir'e yerleşmiş ve vefatına kadar burada yaşamıştır. Akli ve nakli ilimlerde kendisini yetiştirmiş iyi bir âlim olduğu bilinmektedir. Akşehir'e yerleşmesinden 15 yıl sonra 1514'de vefat etmiş ve Akşehir'e defnedilmiştir. "<https://islamansiklopedisi.org.tr/nimetullah-b-mahmud>"

İsmail Rusûhî Ankarâvî, (ö.1631) *Minhâcü'l Fukarâ* (Fakirler Yolu) (Ankarâvî, 2011) isimli çalışmasıyla 17. yüzyılda manevî, tekâmülün psikolojik arka planına değinmiş, Mesnevi şerhi çalışması ile de kendinden yaklaşık yüz yıl sonra ortaya çıkan psikoloji bilimine katkıda bulunmuştur.

Ankarâvî, Ankara'da doğmuştur. Doğum tarihi belli değildir. Tasavvuf yoluna girmeden önce şer'î ilimleri tahsil etmiş, Arapça ve Farsça bilgisini, bu dillerde eser verecek ve şiir yazacak derecede ilerletmiştir. Daha sonra Bayramiye tarikatına intisap ederek şeyhlik makamına kadar yükselmiştir. Bu arada Halvetiye tarikatından da icazet alıp Bayramiye tarikatının şeyhi olarak irşad vazifesine devam ederken gözlerinden rahatsızlanmıştır. Tedavi maksadıyla gittiği Konya'da Mevlevî dergâhı şeyhlerinden Bostan Çelebi ile tanışarak onun teşvikiyle Mevlevî tarikatına girmiştir. Mevlevîliğin usul, adap ve erkânını kısa sürede öğrenip eğitimini tamamlamıştır. Daha sonra İstanbul'a gitmiş, devrin ilim ve fikir hareketleriyle yakından ilgilenecek bilgisini genişletmiştir. Kısa sürede ilim ve tasavvuf çevrelerinin saygı duyduğu önemli bir şahsiyet haline

gelen Ankarâvî, 1610 yılında Galata Mevlevihane'si şeyhi olmuş ve bu makamda iken 1631'de vefat etmiştir. Türbesi İstanbul'dadır. "<https://islamansiklopedisi.org.tr/ankaravi-ismail-rusuhi>"

İbrâhim Hakkı Erzurûmî, (ö.1780) insanın anatomisi ve fizyolojisiyle ilgili hemen her konuda dönemine göre oldukça yeni sayılabilecek ayrıntılı bilgiler vermektedir. Meselâ on iki kaburganın yönleri ve fonksiyonel özellikleri, bel kemiği ve bunun bölümleri, bilek ve el kemiklerinin görevleri gibi konulara dair açıklamalar bugünkü tıbbi bilgilerle paralellik arz etmektedir. Bu bilgileri esas itibarıyla İbni Sina'dan alan Erzurûmî, ayrıntıda kendi gözlemlerine dayalı birçok yenilik ortaya koymuştur. Mârifetnâme adlı eserinde, kişinin saç, göz, kulak, el, baş gibi organlarından ve dış görünüşünden hareketle onun ahlâk ve karakter yapısı hakkında sonuç çıkarma yollarını gösteren bilgilerden oluşan kıyafet ilmi (physiognomy) konusuna ayırdığı bölüm, bu alanda yapılmış çalışmalar içinde ayrı bir yere sahiptir. (Çağrı, 2020: 21:305)

Erzurûmî,1703'te Erzurum'da doğmuştur. Küçük yaşlarda annesini ve daha sonra babasını yitiren Erzurûmî, bir süre amcasının yanında kalmış, bu süre içinde eğitimine devam etmiştir. 1747'de İstanbul'a gelerek Sultan I. Mahmut ile görüşmüştür. Yeniden Erzurum'a dönen Erzurûmî, sürekli olarak dinî ve bilimsel konularla ilgilenmiş ve 1780 vefat etmiştir. Tillo'da medfun bulunmaktadır. "<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-hakki-erzurumi>"

Mevleviliğin son dönemdeki önemli temsilcilerinden Mesnevîhan Ahmet Avni Konuk, (ö.1938) *Mesnevî Şerhi*, *Tedbirât-ı İlâhiye Şerhi*, *Füsûsü'l Hikem Şerhi* vb. çalışmaları ile nefis psikolojisi bağlamında insanı anlamaya çalışmış ve günümüzün psikolojik perspektifine yakın bir düzlemde Mevlânâ ve Arabî'nin eserlerini yorumlamıştır.

Konuk, 1868'de İstanbul'da doğmuştur. Galata Rüştiyesinde ve Dârüşşafaka'da okumuş, Mektebi Hukuki Şahâne'yi bitirmiştir. 1922'de Ankara hükümetinin posta umum müdür muavini, 1930'da Umum müdürlük hukuk müşaviri olmuştur. 376 sayılı posta kanununu hazırlamıştır. Musiki eğitimini Zekai Dede ve Kirami Efendiden alan Konuk, konservatuvarın yayımladığı ayınların bir kısmının güftesini Türkçeye çevirmiştir. Dilkeşide ve bendi hisar adlı mürekkep makamları yapmış, güfte mecmuası olan Hanende'yi hazırlamış; burada 95 makamdan 2706 parça eserin güftesini vermiştir. Konuk'un bilinen musiki eserleri 41 parçadır. 3 ayın dışındaki dini eseri bilinmemektedir. Mevlevi şeyhi olan Konuk'un *Mesnevi Şerhi*, *Tedbirat-ı İlâhiye Şerhi*, *Füsûsü'l Hikem Şerhi* gibi önemli çalışmaları mevcuttur. Konuk, 1938'de İstanbul'da vefat etmiştir. "<https://islamansiklopedisi.org.tr/konuk-ahmet-avni>"

Tasavvuftaki şeyh ve mürit ilişkisiyle psikolojideki terapist ve hasta ilişkisi birbirine benzerlik göstermektedir. Psikoterapi, daha çok karşılıklı bir ilişkidir ve hastada gerçek bir değişim ancak terapistte de benzer bir değişimle başarılabilir. Terapist, kendisini steril bir giysinın ardına gizleyemez ve hastasına bir nesneymiş gibi davranamaz. Etkileşim insanîdir ve iki taraflıdır. (Shaalán, 2003: 153) Bu bakış açısından yola çıkarak tasavvuftaki kadim gelenekler ve uygulamalar, modern psikoloji için bilişsel ve tecrübî pratikler olarak değerlendirilecektir. Kaygı, depresyon, obsesyon, fobiler gibi psikolojik kökenli rahatsızlıkların uzun vadede tedavi ve terapisinde kalbin cilâlanması ve nefis tezkiyesi bireyde kalıcı olumlu sonuçlar doğuracaktır.

2.2. Yakın Dönem

İslâmî Psikoloji kavramını, ilk olarak, Muhammed Osman Necâtî, 1948 yılında kaleme aldığı “İbni Sina’da Hissî İdrak: Araplarda Psikoloji Araştırmaları” isimli çalışmasında kullanmıştır. Necâtî, bu kavramla, daha çok Müslüman bilginlerin ürettiği psikoloji mirasına işaret etmiştir. Daha sonraki çalışmalarında ise, “İslâm’ın insan tasavvuruna ve İslâmî ilkelere dayanan ama aynı zamanda bu ilkelerle çatışmayan bir psikolojiyi” vurgulamıştır. (Necâtî, 2001: 15) Ancak İslâmî Psikoloji çalışmaları daha çok 1970’lerde yaygınlaşmıştır. Bu tarihlerden sonra psikolojinin İslamileştirilmesi çalışmaları çerçevesinde pek çok araştırma yayınlanmış ve ilmi toplantılar düzenlenmiştir.

1970’lerin ortasında Cafer İdris, Müslüman sosyal bilimcilerin katıldığı bir toplantıda, bilimlerin İslamileştirilmesi konulu bir konferans vermiştir. Uluslararası İslâm Düşüncesi Enstitüsü bu fikri yaymış ve ilimlerin İslamileştirilmesi, bilginin İslamileştirilmesi fikrine dönüşmüştür. Enstitü, bu çerçevede pek çok sempozyum ve konferans düzenlemiştir. İslâmî psikoloji çalışmaları, bilginin İslamileştirilmesi çalışmalarının bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede birçok alanda bu tür eğilimler söz konusu olmuştur. Psikiyatristler, psikologlar ve teologlardan oluşan bir grup tarafından 1982’de akıl ve ruh hastalıklarına İslâmî temelli bir çare bulmak amacıyla Kuveyt’te İslâmî Psikiyatri Cemiyeti kurulmuş, psikiyatri alanında İslâmî Psikiyatri yaklaşımı geliştirilmiştir. (Ayten, 2010: 56)

1979 yılında Malik Badri, Müslüman Psikologların Çıkmazı isimli kitabında modern psikoloji teorilerini ve Batı’da yapılanları körü körüne taklit etmeyi hadis-i şerifteki bir benzetmeden yola çıkarak kertenkele deliğine girmek olarak görmüştür. Badri, Gazâlî’nin yaklaşımlarının davranış psikolojinin savunduğu davranış değiştirme ilkelerinin çok daha ötesinde bir anlama ve pratiğe sahip olduğunu ifade etmektedir. (Badri, 1984: 12) Rajhid Skinner, Badri’nin İslâmî Psikoloji yaklaşımını savunmuş ve Gazali gibi İslam mutasavvıflarının benlik yaklaşımlarının modern psikolojide ele alınması gerektiğini belirtmiştir.

Badri'ye göre Müslüman psikoloğun birinci görevi modern Batı psikolojisinin empirik, objektif verilerini almak, psikanaliz gibi mit ve değer yüklü teorilerini ise reddetmektir, çünkü bunlar İslam'a aykırı unsurlar içermektedir. İkinci görevi, Müslüman psikoloğun kendi bilimini İslami prensiplere uygun olarak icra etmesidir. Burada psikolojik yöntemlerin naslar filtresinden geçmesi önemlidir. Mesela davranış terapisi, kadın ve erkekteki cinsel işlev bozukluklarını tedavi etmede kullanılabilir ancak eşcinselliği desteklemek için kullanılamaz. (Badri, 1984: 101)

Skinner, Batının psikolojik anlayışını Müslümanlar tarafından işlevsel olmayacak derecede kültür tarafından belirlenmiş bulması sebebiyle Badri'ye katılmakta fakat sadece kültürden arınmış deneysel bir yöntemle kapsamlı bir psikolojiye ulaşılamayacağını savunmaktadır. Ona göre Müslümanların Kur'ânî öğretilerden türetilmiş bir benlik anlayışına sahip olmaları gerekir. Bunun için İslam düşünürlerine başvurmak faydalıdır. Skinner'in önerdiği model, Batı teorilerine göre mental fenomenleri daha kuşatıcı olarak ele almaya imkân tanımaktadır. Kültürel ve sosyal etkilerden daha bağımsız bir ruh sağlığı tanımı sunan Skinner aynı zamanda Batıda geliştirilmiş teorilerin kullanılmasını savunmakta olup burada seçici olunması gerektiğini vurgulamaktadır. Skinner'in yorumuna göre, bu düşünceler henüz olgunluğa erişmiş fikirler değildir ve geliştirilmeye muhtaçtır. (Ağılkaya, 2019: 30)

1981 yılında halvetî-cerrahî şeyhi Muzaffer Özak ile tanışıp Müslüman olan ve Ragıp Baba ismi ile de anılan Robert Frager, Sosyal Psikoloji uzmanıdır. 1970'li yıllarda Kaliforniya'da "Benötesi Psikoloji Enstitüsü"nü kurmuştur. Enstitü daha sonra üniversiteye dönüşmüştür. Frager, transpersonel psikoloji yaklaşımının kurucularındandır. Pozitif psikoloji ile ilgili de önemli çalışmalar yapmıştır. Tasavvufa yöneldikten sonra da cerrâhî-halvetî şeyhi olarak ABD'de kurmuş olduğu Benötesi Enstitüsünde çalışmalarını yürütmüş ve Sûfî terapi yöntemini oluşturmuştur. (Frager 2015:1)

Modern psikoterapi genellikle ego'yu yükseltmeye, ego-gücünü inşa etmeye çalışırken Frager'in ortaya attığı Sûfî Psikolojisi ise egoyu yok etmeye çalışmaktadır. Psikoloji, benlik üzerinde odaklanarak, onu düzenleme, değiştirme ve geliştirme çabasıdadır. Sûfî Psikolojisi toplumsal olarak kurulmuş olan benliğin adım adım yokolması üzerine yoğunlaşmıştır. Manevî yolculuğa çıkan salikin nihai hedefi sevgiliyle vuslat ve benliğin Allah'ta tamamen yok olmasıdır. Onunla bir olmak egonun yok olmasını ve bencil nefsin terk edilmesini gerektirmektedir. (Wilcox, 2001: 33)

1990'larda İsviçre'den Türkiye'ye dönen Psikiyatrist Mustafa Merter'in, tasavvuf psikolojisi bağlamındaki ilk kitabı "Dokuz Yüz Katlı İnsan" ve bunun hemen akabinde

yayınlanan “Nefs Psikolojisi” isimli ikinci kitabı ve nefsi tanımaya yönelik yaptığı derin ve detaylı araştırmaları oldukça önemlidir. Merter, bu çalışmalar ışığında oluşturduğu terapi tekniklerini pratik eğitimlerinde kullanmaya devam etmektedir. Ayrıca psikolojik tevil/tefsir çalışmalarını da sürdürmektedir. Merter, Kur’an-ı Kerîm, hadis-i şerifler ve tasavvuf merkezli bir “icma-ı ümmet psikolojisinin artık kurulması gerektiği görüşünü savunmaktadır

Merter’e göre Japonlar, Batının ifade ettiği isimlendirmeden ziyade kendi değerlerinden yola çıkarak, psikolojiye shinrigaku (kalp-gönül ilmi) demektedir. Psikolojinin birçok İslam ülkesinde olduğu gibi artık Türkiye’de de ilmün nefis ya da “nefis ilmi” şeklinde adlandırılması yararlı olacaktır. (Merter, 2011: 592) Çünkü hastalanan ya da rahatsız olan ruh değil, nefstir. Dolayısıyla da terbiye edilecek olan ve manevi tekâmül için belirli aşamalardan geçecek olan da nefsin bizatihi kendisidir.

Merter, modern psikolojiye çok derin eleştirilerde bulunmaktadır. Ona göre; 1750’lerde başlayan Aydınlanma hareketi Batı dünyasında bir medeniyete dönüşmüş, insanlığın binlerce senelik maneviyat birikimini yoksayarak ve sadece rasyonel aklına sığınarak evreni keşfetme macerasına başlamıştır. Pozitivizm, ampirizm, redüksiyonizm gibi yöntemler kullanarak maddi dünyayı anlamada ve tabiata hükmetmede ulaşılan başarılar, insanı anlama konusunda da benzer yöntemlerin kullanılabileceği yanılığını ortaya çıkarmıştır. Tasavvufta Hazreti İnsan olarak adlandırılan insanoğlu; anatomi, biyokimya, nörofizyoloji laboratuvarında incelenmiş ve çeşitli ölçekler ile ölçülmüştür. Tek yönlü spekülatif yaklaşım üzerine davranışçı yaklaşım ve psikanalitik yaklaşım inşa edilmiştir. Bu karamsar ve kısıtlı insan kavrayışı kademeli bir biçimde toplumun aile, eğitim, ruh sağlığı, sosyoloji gibi hayati organlarına nüfuz ederek ailelerin dağılmasına, depresyon ve kaygı oranlarının büyük artış göstermesine ve tabiri caizse bir çeşit cinnet hali yaşayan toplum oluşmasına zemin hazırlamıştır. (Merter 2015: 116)

Kayseri Erciyes Üniversitesinde 2014 yılında başlatılan Maneviyat Psikolojisi Sempozyumlarının, 2015’te ikincisi Kayseri’de, 2016’da üçüncüsü Kayseri’de, 2017’de dördüncüsü İstanbul’da, 2018’de beşincisi Tokatta, 2019’da altıncısı İstanbul’da düzenlenmiştir. Bu sempozyumlarda İslam Maneviyatı Psikolojisi ile ilgili çalışma yapan yerli ve yabancı bilim insanları bir araya getirilmiştir. Çalışmalar bilimsel yayın haline de dönüştürülmüş ve bu sahada “Maneviyat Psikolojisi” serisi şeklinde beş adet kitap yayınlanmıştır.

Son yıllarda İslam merkezli psikoloji çalışmalarında önemli bir artış dikkat çekmektedir. Bu çalışmalar kapsamında, Avrupa ve Amerika’da, Mevlânâ ve Muhiddin Arabî adı altında

çeşitli enstitü ve araştırma merkezleri kurulmaktadır. Malik Badri tarafından ABD'de kurulan İslâmî Psikoloji Derneği çatısı altında çeşitli çalışmalar yürütülmektedir.

Türkiye'de manevi danışmanlık ve rehberlik ile ilgili çalışmalar Diyanet İşleri Başkanlığının 633 sayılı kanun gereği sürmektedir. Bu alandaki en önemli gelişme "manevi danışmanlık ve rehberlik" alanının artık devlet tarafından bir meslek olarak kabul edilmiş olmasıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı bu alanla ilgili mevzuat oluşturma çalışmalarını halen sürdürmektedir.

Sonuç

Psikolojik ve duygusal sorunların arttığı, mutsuz ve huzursuz kitlelerin giderek çoğaldığı günümüzde, İslam ve Maneviyat Psikolojisi bağlamındaki çalışmalara çok fazla ihtiyaç bulunmaktadır. Özellikle varoluşsal bunalım yaşayan, Karen Horney'in ifadesiyle temel varoluş anksiyetesi halindeki çağımız insanına, psikoloji biliminin manevi temelli yaklaşımlarla psikoterapötik yardımda bulunması ve bu alana yönelik çalışma ve araştırmalarını yoğunlaştırması gerekmektedir. Bu noktada engin bir derya niteliğindeki İslam medeniyetinin başta Kur'an'ı Kerim ve Hadis-i şerifler olmak üzere temel kaynaklarına başvurmak ve geçmişte nefis, kalp ve ruh sağlığı sorunu yaşayan insanlara yönelik tedavi şekillerini araştırmak ve günümüze taşımak gerekmektedir. İslam tarihinde ilk psikiyatrist olarak bilinen Belhi ile psikiyatrik tanı konulmaya başlanmış ve sonraki süreçte tasavvufun da etkisiyle bireyin nefsi hastalıklardan kurtulması, manevi tekâmülünü tamamlaması ve kendini gerçekleştirmesinin ötesinde kendini aşması için tekke ve zaviyelerde rehber mürşitler eşliğinde çeşitli, yöntem ve teknikler uygulanmıştır. Yakın döneme ve günümüze doğru gelindiğinde de İslam, maneviyat, tasavvuf ve nefis psikolojisi adı altında dünyada birçok çalışma mevcuttur.

Ruh ile ilgili az bilgi verilmesi ve modern psikolojinin ruhu açıklayamaması sonucunda sadece beyne ve zihne odaklanması, psikoloji alanında biyolojik yapının ötesine geçemeyen bir anlayış oluşturmuştur. Bu noktada psikolojinin nefsi temel alması ve ruh bilimi yerine ilmün nefis şeklinde nitelendirilmesi ve çalışmalarını bu alana yöneltmesi faydalı olacaktır. Burada İslam medeniyetinin kadim bilgi, tecrübe, geleneklerinden ve modern psikolojinin teknik ve yöntemlerinden yararlanılarak ortaya konulacak çalışmalar bunalımın eşliğindeki İslam dünyası ve tüm insanlık için büyük önem arz etmektedir.

Kaynaklar

Abdülmeccid Mansûr, Zekeriyya eş-Şerbînî ve İsmail el-Fakî, (2002). *es-Sulûku'l-İnsanî Beyne't-Tefsiri'l-İslâmî ve Esesü İlmu'n-Nefsi'l-Muasır*, Kâhire: Mektebetü'lencelu'l- Mısriyye.
Ağılkaya, Ş. Z. (2019). *İslami Psikoloji Alanındaki Gelişmeler*, Turkish Studies.

- Altınoluk Dergisi "Terapist Gözüyle Nasrettin Hoca" erişim: 28.03.2020.
- Ankaravi İ. R. (2011). *Minhacü'l Fukarâ*, Çev. Sadettin Ekinci, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Atak M. (2019). "Açılış Konuşması", *VI. Uluslararası Maneviyat Psikolojisi Sempozyumu*, İstanbul.
- Atak M. (2019). "Önsöz" *Maneviyat Psikolojisi III: Evlilik ve Aile*, Ed. Mustafa Atak, Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Ayten A. (2010). "Arap Ülkelerinde İslami Psikoloji ve Din Çalışmaları", *Din Psikoloji Kongresi Bildiriler Kitabı*, Konya, 56.
- Badri M. (2019). *İslami Psikoloji*, VI. Uluslararası Maneviyat Psikolojisi Sempozyumu Tebliği, İstanbul.
- Badri M. (1984). *Müslüman Psikologların Çıkmazı*, Çev. İrem Nur Kaya, İstanbul: Mahya Yayıncılık.
- Bayraktar M. (2020). "İbn Miskeveyh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-miskeveyh>
- Belhi Ebu Zeyd, (2012). *Mesalih'ul Ebdan Vel Enfüs*, Çev. Nail Okuyucu ve Zahit Tiryaki, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Çağrı M (2020). "İbrahim Hakkı Erzurumi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 10 Mart 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-hakki-erzurumi>
- Ellenberger Henri. F. (1994). *The Discovery of the Unconscious*, Published by Fontana Press, United States of America.
- Fragar R. ve Fadiman J. (2002). *Personality, Personal Growth*, Longman. Prentice Hall Publishers, Mishawaka, IN, ABD.
- Fragar R. (2015). *Sûfi Terapistin Sohbet Günlüğü*, Çev. Ömer Çolakoğlu, İstanbul: Sûfi Kitap.
- Gazali, (2011). *Abidler Yolu*, Çev. Ali Kaya, İstanbul: Semerkant Yayınları.
- Geçtan E. (1988). *Çağdaş Yaşam ve Normaldışı Davranışlar*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Grof, S. (2002). *Geleceğin Psikolojisi*, Çev. Sezer Soner, İzmir: Ege Meta Yayınları.
- Hâris el Muhasibî, (2009). *Er-Riâye Nefs Muhasebesinin Temelleri*, Çev. Şahin Filiz – Hülya Küçük, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Hökelekli H. (2006). "İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü" *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/3, 415. <https://kidega.com/yazar/nasreddin-hoca-146809>. Erişim 10 Temmuz 2020 <https://www.altinoluk.com.tr/blog/terapist-gozuyle-nasreddin-hoca-fikralari>. Erişim 10 Temmuz 2020.
- İbn Miskeveyh, (2017). *Ahlak Eğitimi*, Çev. Abdulkadir Şener, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- İbn Hazm, (2012). *Ahlak ve Davranış Tarzları*, Çev. Mustafa Çağrı, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya M. (2020). "Razi Ebu Bekir" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran. <https://islamansiklopedisi.org.tr/razi-ebu-bekir>
- Kindî Ya'kub b. İshâk, (2012). *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, Çev. Mustafa Çağrı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Konuk A. (2013). *Tedbirat-ı İlahiye Şerhi*, Çev. Mustafa Tahralı, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kurt Y. (2020). "Ni'metullah B. Mahmûd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nimetullah-b-mahmud>
- Kutluer İ. (2020). "Belhi Ebu Zeyd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran. <https://islamansiklopedisi.org.tr/belhi-ebu-zeyd>

- Maslow A. (1996). *Doruk Deneyimler*, Çev. H. Koray Sönmez, İstanbul: Kuraldışı Yayınları.
- McCarthy R. J. (1382/1962). *Et'Tesânîfu'l-Mensûbe ilâ Feylesûfi'l-Arab*, Bağdat, Matbaa El-Ânî.
- Merter M. (2014). "Çağın Sorunlarına İlaç" Yeni Şafak, (9 Mart 2014). Erişim <https://www.yenisafak.com/yenisafakpazar/cagin-sorunlarina-ilac-maneviyat-624473>
- Merter M. (2011). *Dokuz Yüz Katlı İnsan*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Merter M. (2015). *Nefs Psikolojisi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Muhasibî Hâris, (2009). *Er-Riâye Nefs Muhasebesinin Temelleri*, Çev. Şahin Filiz – Hülya Küçük, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nahcivânî N. (2014). *Nahcivânî Tefsiri*, Çev. Ali İhsan Turcan, İstanbul: Kökler Kitabevi.
- Necâtî O. (1968/2001). *Medhal ilâ İlmi'n-Nefsi'l-İslâmî*, Kâhire: Dâru's-Şurûk.
- Öngören R. (2020). "Mevlânâ Celâleddîn-İ Rûmî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevlana-celaledin-i-rumi>
- Razi Ebu Bekir (2019). *Ruh Sağlığı*, Çev. Hüseyin Karaman, İstanbul: İz Yayınları.
- Shaalan M. (2003). "Sûfî Uygulamaları ve Bireyleşme Yolu Arasındaki Bazı Paralellikler", *Sûfî Psikolojisi*, Ed. Kemal Sayar, 187-222, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Tarhan N. (2012). *Mesnevi Terapi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Uçan H. ve Akdağ E. (2017). "Savunma Mekanizmaları Bağlamında Nasreddin Hoca Fıkralarında Psikoloji" *1. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirisi*, (Antalya 11 Mayıs) Ed. Osman Kubilay Gül-Celal Can Çakmakçı, 579-597.
- Uludağ S. (2020). "Kaşani Abdürrezzak" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 10 Mart. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kasani-abdurrezzak>
- Wilcox L. (2001). *Sûfizm ve Psikoloji*, Çev. Orhan Düz, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Yavuz Y. Ş. (2020). "İbn Kayyim El-Cevziyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-kayyim-el-cevziyye#2-itikadi-gorusleri>
- Yavuzer H. (1997). *Çocuk Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yetik E. (2020). "Ankaravî İsmâil Rusûhî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ankaravi-ismail-rusuhi>